

Fig. 1. Prospekt af København, set fra Vesterbro, 1760, med Vajsenhuset (nr. 9) og Tugthuset (nr. 15). Ladegården ligger umiddelbart uden for billedet til højre, Pesthuset til venstre. Stik af Hans Quist efter Johan Jacob Bruun. NM2. – View of Copenhagen, seen from Vesterbro, 1760. The Royal Orphanage and the Workhouse are seen (nos. 9 and 15). The Granary is placed just outside the picture to the right, and the Pesthouse to the left. Print by Hans Quist after Johan Jacob Bruun.

FORSVUNDNE KIRKER I KØBENHAVN

INDLEDNING

NOTER S. 10

I »Danmarks Kirker« omtales sædvanligvis såvel nyere kirker som kirkegårde forud for afsnittet om de nedlagte kirker. Udarbejdelsen af sådanne afsnit har imidlertid måtte udskydes, og beskrivelserne af de ældre nedlagte kirker, kapeller og kirkesale bringes derfor i fortsættelse af beskrivelserne af de eksisterende ældre, københavnske kirker.¹ Forsvundne kirker, der opfattes som forgængere for ældre, eksisterende kirker, er beskrevet i forbindelse med disse. Her skal særligt gøres opmærksom på fig.: *Regenskirken* (DK. Kbh.By 2, s. 233-37), *Midlertidig kirkebygning på Christianshavn* (DK. Kbh. By 2, s. 473-83), *Sophie Amalienborgs kirke* (DK. Kbh.By 3, s. 156, 165-73), *Ny hollænder-*

byens kirke 1651-1734 (DK. Kbh.By 3, s. 404-11).

Under ét afspejler de nedlagte kirker Københavns udvikling fra flække til storby, og da de alle – på nær enkelte undtagelser (S. Clemens og Kirken uden for Nørreport) – er institutionskirker, kaster indvielsesdatoer og nedlæggelsesår strejflys over udviklingen inden for hospitalsvæsen, fængselsvæsen m.m. Idet formålet med undersøgelser og beskrivelser i første række har været at meddele oplysninger om kirkearkitektur og -inventar, er såvel byhistoriske som socialhistoriske bemærkninger indskrænket til et minimum. Det må ligeledes understreges, at der som følge af den stærke foku-

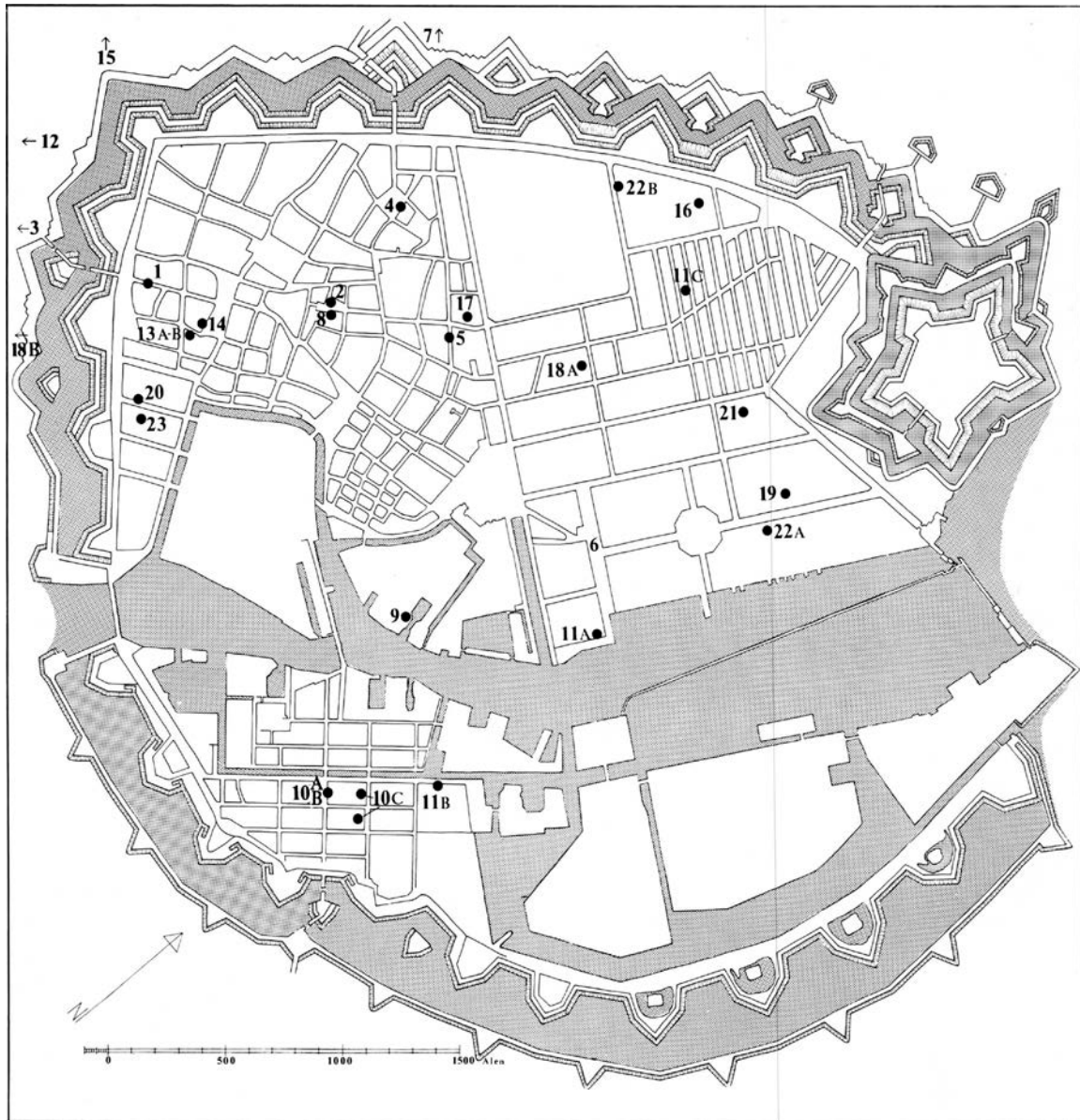

Fig. 2. Oversigtskort over placeringen af de forsvundne kirker. 1: S. Clemens kirke; 2: Gråbrødre klosterkirke; 3: S. Jørgens hospitalskapel; 4: S. Gertruds kapel; 5: S. Clare; 6: S. Annæ hospitalskapel; 7: Kirken uden for Nørreport. 8: Kirkesalen i Christian IV.s tugt- og børnehus. 9: Slavekirken på Bremerholm. 10: Kirken i Børnehuset på Christianshavn. 11: Søkvæsthusets kirkesal. 12: Pesthusets kirke. 13: Arresthuskirken. 14: Vajsenhusets kirke. 15: Kirkerne i Ladegården. 16: Stokhusets kirke. 17: Brøndstræde hospitalskapel. 18: Kirken i Abel Cathrines stiftelse. 19: Kirken i Frederiks Hospital 20: Bedesalen i Det Harboeske Enkefru-Kloster. 21: Kirken i Christians Plejehus. 22: Almindelig Hospitals kirkesal. 23: Brødremenighedens bedesal. Tegning MN 1985. – *Map of Copenhagen with the location of the dismantled churches. 1: S. Clement's Church. 2: Greyfriars Monastery, 3: S. George's Chapel, 4: S. Gertrude's Chapel, 5: S. Clare's Church, 6: S. Anne's Hospital Chapel, 7: The Church outside Nørre Port, 8: Christian IV's House of Correction and Home for Waifs and Strays, 9: The Convicts Chapel, 10: The Home for Waifs and Strays, 11: The Seamen's Hospital, 12: The Pest-House, 13: Arresthuskirken (City Prison Chapel), 14: The Royal Orphanage, 15: The Granary, 16: The Military Prison, 17: Brøndstræde Hospital, 18: The Abel Cathrine Foundation, 19: Frederik's Hospital, 20: The Harboe Foundation for Widows, 21: Christian's Hospital, 22: The General Hospital, 23: The Chapel of the Moravian Brethren.*

sering på kirkesalene, kun gives oplysninger om de pågældende institutioners øvrige lokaler eller bygninger, når det skønnes nødvendigt for forståelsen. Dog må det bemærkes, at selv om flere af kirkesalene var spartansk udstyret, har omgivelserne hér ofte stået i grel modsætning til kirkegængernes usle dagligdag.

De forsvundne kirker beskrives i kronologisk rækkefølge, og for institutionskirkerne er kirkesalens indvielse anset for at være den afgørende begivenhed.

Blandt de nedlagte *middelalderlige kirker* kan hverken S. Jørgens (s. 25), S. Gertruds (s. 29) eller S. Annæ (s. 36) stedfæstes nøjagtigt, og kendskabet til disse institutionskapeller er derfor uhyre begrænset. Desværre er det samme tilfældet for byens ældste sognekirke S. Clemens (s. 13) og de to klosterkirker Gråbrødre (s. 20) og S. Clare (s. 31). Der er ikke påvist sikre spor af Gråbrødre klosterkirke, og de to andre tomter er kun blevet undersøgt af amatørarkæologer, som havde svært ved at afse tid til at følge afdækningen – og fjernelsen – af fundamentresterne, efterhånden som byggearbejderne på grundene skred frem. Ofte bygger deres meddelelser på oplysninger fra arbejdsmænd og ikke på selvgjorte iagttagelser.

Nedlagte sognekirker. Foruden S. Clemens, der blev nedlagt o. 1530, er blot forsvundet en enkelt sognekirke. Kirken uden for Nørreport, der søgtes af beboerne i forstadsbebyggelsen uden for voldene, og som blev ødelagt 1658 (jfr. s. 39). Efter krigen flyttedes forstadsbebyggelsen længere ud, og Frederiksberg kirke overtog menigheden (jfr. DK. Kbh.By 3, s. 342f.).

I 16-1700'rne udvidedes byen mod nord, men de store planer for kirkerne i området – først S. Anna Rotunda (DK. Kbh.By 6, under udgivelse) og siden Frederikskirken (DK. Kbh.By 5, s. 461f.) – hindrede tilsyneladende opførelsen af mindre sognekirker for andre end militærpersoner i de ny bydele. Først 1877 indviedes S. Pauls kirken ved Nyboder. Til gengæld opstod en række institutionskirker, som bl.a. søgtes af Frederiksstadens beboere, hvis kirkevej herved blev en del kortere. Det er ikke

afklaret, hvilken rolle denne søgning kom til at spille, hverken for områdets institutionskirker i særdeleshed eller for byens institutionskirker i almindelighed, men der spores påvirkninger ved inventaranskaffelser (s. 61, 164 og 174), i udvidelsesønsker (s. 176f.), gennem betaling af stolepenge (s. 163, 182 med note 36 og 119 med note 48) og ved offerydelser til præsterne (s. 70, 90, 182 og 202).

Kendskabet til de ældste *efterreformatoriske institutionskirker* er ret sparsomt, ligesom vor viden om institutionerne selv er mangelfuld. Der findes hverken oversigter over forsvarets udvikling eller over de københavnske institutions historie, og selv om de fleste større stiftelser er behandlet i det følgende, må det understreges, at der fandtes adskillige institutioner uden kirkesal.

Flere gange i tidsrummet o. 1500-1850 søgtes byens – og til dels landets – sociale problemer løst gennem omfattende reformer, ofte suppleret med oprettelse af ny institutioner. Første gang 1530, da de katolske stiftelser S. Jørgens, S. Gertrud (også kaldet S. Annæ) og Helligåndshospitalet samledes til en borgerlig institution, det senere Vartov. I 1600'rne og navnlig i 1700'rne kom den samlede velstandstigning i samfundet til at præge institutionsoprettelserne. Foruden private stiftelser funderedes en række offentlige institutioner. Da grundlaget for det enevældige styre var skabelsen af et stærkt militærapparat, er det ikke overraskende, at mange ny institutioner oprettedes til hærens og flådens mandskab. Men også andre befolkningsgrupper fik del i skattestatsens øgede ressourcer. Eksempelvis var en rentabel udnyttelse af børnenes arbejdskraft en forudsætning for driften af 1600'ernes børnehuse, mens det i 1700'rne var muligt at tillægge Vajsenhuset så store indtægter, at arbejdskravet udelukkende opretholdtes af pædagogiske hensyn.

1600'ernes institutioner havde tilsyneladende sjældent en egentlig kirkesal, men de havde vist altid, som f.eks. De fattiges Børnehus, en prædikant tilknyttet.² Med 1700'ernes pietistiske rørelser opstod et behov for særlige lokaler ind-

rettet til kirkeligt brug. Institutioner opførtes med imponerende kirkerum, f.eks. Vajsenhuset s. 109f og Børnehuset på Christianshavn s. 51f, ligesom der indrettedes kirkesale i allerede eksisterende stiftelser, Pesthuset s. 83f, Arresthuskirken s. 89f, Søkvæsthuset s. 69f, Brøndstræde Hospital s. 153f og Abel Cathrines Stiftelse s. 159f.³ Med rationalismen i slutningen af århundredet vendte udviklingen, og de store kirkesale indskrænkedes eller nedlagdes, jfr. Almindelig Hospital s. 201f, Børnehuset s. 109f og Frederiks Hospital s. 171f. Institutionskirkerne oplevede en renæssance ved det store institutionsbyggeri i 1800'ernes anden halvdel og begyndelsen af 1900'erne (f.eks. Kommunehospitalet); men i de seneste årtier er en del af disse tilsyneladende blevet nedlagt (f.eks. Rigshospitalet, Sundholm og S. Johannes Stiftelsen).

Flertallet af 1700'ernes institutionskirker var af galleritypen med pulpiturer – ofte i to etager – langs væggene og prædikestolen anbragt over altret. Den væsentligste fordel ved denne indretning var, at præsten lettere kunne høres og ses. Da kirken som regel placeredes midt i bygningskomplekset, fik hospitalslemmerne endvidere mulighed for at følge gudstjenesten fra deres seng, når dørene mellem sygestuer og kirke blev åbnet. Disse fordele mindskedes dog ved, at kirkerummet ofte delte institutionen på en uhensigtsmæssig måde. Kirkesalens fremtrædende placering i institutionens midtakse må derfor forklares dels ud fra æstetiske hensyn og dels ud fra den store betydning for den enkeltes liv, som datiden tillagde overværelsen af gudstjenester. På denne baggrund er det ikke overraskende, at kirkerne havde samme udformning i hospitaler og fængsler.

I løbet af 1700'erne fremsattes en række forslag til forbedring af forholdene i fængsler og hospitaler. Hospitalerne burde i det mindste deles i syge- og plejeafdelinger, og oprettelse af en række specialafdelinger var ønskelig. Ligeledes ansås det for nødvendigt at adskille forskellige forbyrderkategorier i fængslerne. Sådanne forandringer måtte også få betydning for udformningen af kirkerummene.

Udviklingen kom klarest til udtryk blandt *fængselskirkerne*. Børnehusets kirke II (Philip de Lange o. 1740) har intet fængselspræg. Hverken facade eller indretning henleder opmærksomheden på bygningens funktion. Ved Arresthusets kirkesal II (C. F. Hansen 1803-15) er facadens udformning inspireret af udenlandsk fængselsarkitektur (jfr. s. 94), mens kirkesalens indretning stadig ikke adskiller sig væsentligt fra andre af tidens kirkerum. Anderledes forholder det sig med Kvindefængslets kirker (N. S. Nebelong 1859-66). Her blev kirkerne indrettet efter et amfiteatralsk princip med særlige lukkede bokse (stalls), hvor den enkelte fange kunne isoleres (jfr. s. 64). Denne udformning blev første gang anvendt i det engelske mønsterfængsel Pentonville (Joshua Jebb 1840-42),⁴ og var allerede fra slutningen af 1850'erne enerådende i dansk fængselsarkitektur. I dag er alle disse kirkesale atter demonteret.⁵

NOTER TIL S. 7-11

¹ Alle kendte kirker, kapeller og kirkesale (dog hverken anglikanske eller græsk-katolske), som er indviet før 1850, samt deres direkte efterfølgere er medtaget. Udvælgelsen har været forbundet med flere vanskeligheder, og visse beslutninger kan diskuteres. F.eks. kan det hævdes, at det ville være naturligt at betragte Rigshospitalets kirke og De gamles Bys kirke som efterfølgere af henholdsvis kirken i Frederiks Hospital og Almindelig Hospitals kirkesal – især da den 1886 indviede Abel Cathrines Stiftelses kirke II og Kvindefængslets kirker er medtaget. Det har imidlertid været redaktionens opfattelse, at der fandtes en nærmere forbindelse mellem de sidstnævnte end mellem de førstnævnte. Det har også været vanskeligt at skelne mellem bedesale og kirkesale. Ved anlæggelse af en konsekvent linie ville såvel Brødre-menighedens sal som salen i Det Harboeske Enkefru-kloster falde uden for emnet, men da dette ville stride mod en almindelig opfattelse i datiden, er de medtaget.

² Jens Lauritsøn Wolf: *Encomion Regni Daniæ*, 1654, s. 373.

³ Et fællestræk for disse institutioner er, at der løbende blev anskaffet kirkeinventar, indtil der var opstået en kirkesal. Som eksempel på en institution, som kun nåede en del af vejen, kan nævnes Det Harboeske Enkefru-kloster (jfr. s. 187f).

⁴ Robin Evans: *The fabrication of virtue. English prison architecture, 1750-1840*. Cambridge 1982,

s. 362f. Ifølge Evans s. 338 skulle ideen første gang være præsenteret i et projekt 1835.

⁵ I København findes dog et eksempel på en endnu ældre »fængselskirke« . I arresthuset på Blegdamsvej er et alter opstillet ved den ene kortvæg for enden af den midthal, der findes mellem cellerne ved

langvæggene. Denne løsning minder påfaldende om forholdene i Carlo Fontanas romerske børnehus, hvis indvielse 1703 indvarslede den udvikling, der førte til de amfiteatraliske fængselskirker; således Evans, som note 4, s. 59f.

INTRODUCTION.

Churches and cemeteries of fairly recent date are generally described in »*Danmarks Kirker*«, before the section on abandoned or demolished churches and churchyards. However, in the present edition about churches in the city parishes of Copenhagen the review of recent churches has had to be postponed. Instead, the old vanished churches are described after the treatment of existing churches in Copenhagen which pre-date 1850. The forerunners of a church and the existing church, still functioning as such, are normally described together. In descriptions of past chapels attached to institutions, the information about other rooms or buildings connected with these institutions is kept to a minimum, only the chapel interior – often the institution's most elaborate room – will be examined in greater detail.

Our knowledge of vanished medieval or early post-Reformation churches is limited. The replanning and development of Copenhagen in the seventeenth and eighteenth centuries gave rise to the founding of two additional parish churches: *S. Anna Rotunda* and *Frederiks Kirke*, the latter was completed in 1894. Another sign of the increasing prosperity of the period was the establishment of a number of institutions by private trusts. Powerful military forces were imperative at the time of the absolute

monarchy and this, coupled with a more mercantile mentality, led both to the founding of institutions for the benefit of the army and navy, and to work-houses of various kinds. In most cases chaplains were attached to these public or private institutions, and sometimes a special room was arranged for church services. With the currents of pietism in the 1700s there followed an increasing demand for chapels.

A chapel was generally given a central position in the institution, and usually arranged with galleries round the walls, and the pulpit above the altar. This ensured a large number of seats for the congregation, while at the same time leaving enough space for doors to open out into adjoining rooms, so that bedridden inmates could follow the services held in the chapel.

With the coming of rationalism and greater understanding of the advantages of dividing institutions into departments, chapels played a more subordinate role and by the close of the eighteenth century they were either limited in size or dismantled. Not until the large-scale building of new institutions in the second half of the 1800s, and early 1900s, did the number of institution chapels increase. Most of them are now no longer in existence.

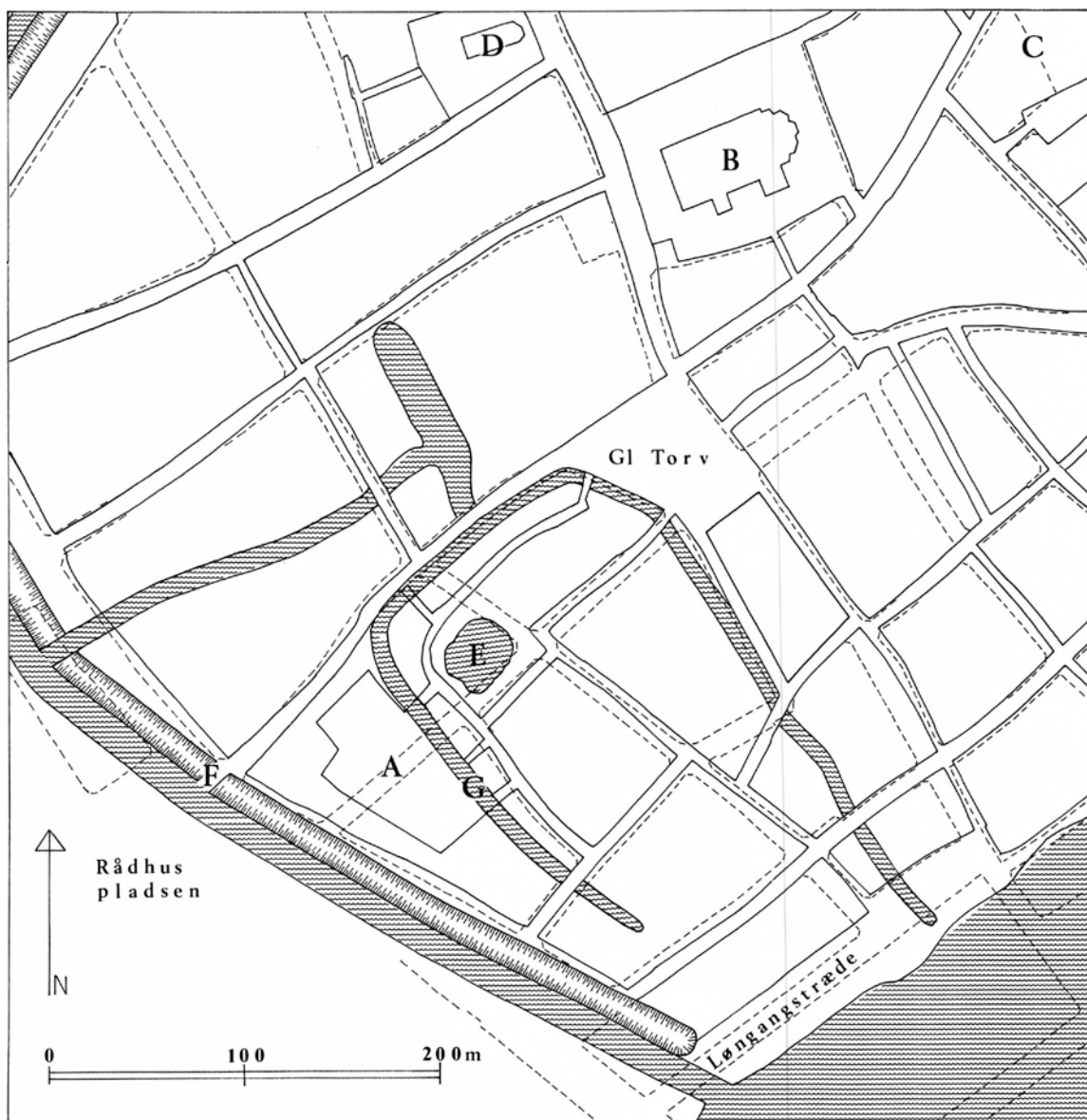

Fig. 3. Det københavnske gadenet 1377 – nuværende gader stipleet. A: S. Clemens kirke; B: Vor Frue kirke; C: Gråbrødre kloster; D: S. Petri kirke; E: gadekær; F: Vesterport; G: S. Clemens kirkes grav (s. 15). Tegning MN 1984 på grundlag af stadskonduktørembedets 1979-rekonstruktion. – *Street system in Copenhagen in 1377 – present-day streets are marked by dotted lines.* A: S. Clement's Church; B: Church of Our Lady; C: Greyfriars Monastery; D: S. Peter's Church; E: pond; F: Vesterport (West Gate); G: ditch of S. Clement's Church.